

90 éve született *Füst Milán*

SÍK CSABA

Ítélet és ádvent között

Amit verseiből tudunk, s amit a lexikonok és irodalomtörténetek mint okmányokkal igazolható tényt mondanak róla — összeegyeztethetetlen. Mert a lovas, aki mellén a rendjének hivatását jelképező kereszttel, panyókára vetett, sújtásos köpenyben, arcán a lovasok könnyű bánatával, a békekötés hírére társaival Madrid felé lovagolt, aligha lehet azonos a Budapesten, 1888. július 17-én született Fürst Milánnal, az Ausztriában elsőők között nemesi rangra emelt Bassevi von Treuenburg zsidó család leszármazottjával, a jogakadémiát végzett felsőkereskedelmi iskolai tanárral, akinek 1908-ban verse jelent meg a *Nyugatban*, s 1913-ban verseskönyve, beletörődést és reménytelenséget sugalló *Változtatnod nem lehet* címmel. Idézett költeményében a *Levél a réműletről*-ben, a filológiai elemzés egyetlen támpontul szolgáló tényt talál, a helységnevet, ezért találgatásra kényszerül. Fehér köpenyt, a bal vállon veres liliomos keresztet a Calatrava rend tagjai viseltek, hogy a versben sújtás, ráadásul violaszínű szerepel, nem bizonyíték a feltételezés ellen. Ugyanis Füst Milán esztétikájának *Ami dallamos, az jobban átélhető* című alfejezetében a következőket olvashatjuk: „...nem elég szép maga a szó, nem világít eléggé, sem a vörös, sem a piros. Ez a szó viszont, hogy sárga, már sokkal érzékletesebb, s annál fogva is, mert dallamosabb, tehát ha valami dallamba teszem bele, többre lehet vele menni”. Veres helyett violaszín minden bizonyíték esztétikai megfontolásból került a versebe. A jelzőt értelmezve még csak a költői szabadság minden korban elfogadott gyakorlatára sem kell hivatkoznunk, hiszen a költő nem mondja meg, melyik lovagrendhez tartoznak a néptelen falvakon átügető lovasok. Harcos rend tagjai, az bizonyos, a falusiak ugyanis réműlten húzódnak előlük házaikba, megriadva a vér szagától, mely kíséri őket. A Calatrava rendet III. Sancho, kasztíliai király alapította a mórok által zaklatott Calatrava város védelmére 1158-ban, s a lovagok első parancsnokuk, Rajmund apát nagymesterségének idejétől 1492-ig, Granada elfoglalásáig, a hétszáz éves mohamedán uralom utolsó pillanatáig, dárdahegye voltak a reconquistának. Mivel a költő a békekötésről, mint közismert eseményről beszél, nem mondván el, kik és mikor kötötték, a történéis időpontja három évszázadon belül bármely évre eshet, mikor fegyvernagyvásbán állapotok meg a névtelen hadviselők — e bizonytalansággal éppúgy, mint a helyszín megjelölésével a drámai hatást, az általános érvényességet fokozza. A vers egy harcba, vérontásba belefáradt katona monológja, aki tegnap még ifjú volt, mára azonban hallgatagon viseli sarkából kifordult élete terhét. Sorsdöntő pillanatról tesz vallomást: „Szabályosabbnak hittem ezt a létet eddig...” — mondja, mert ő, aki mindenkor és minden körülmények között érvényesülő törvények által kormányzottknak látta a világot, amelyben mint a dantei konstrukcióban, vagy a középkor teológiai summáiban kétségbevonhatatlan rend érvényesült, tapasztalja, hogy a réműlet lealacsonyítja a létet, s arra kényszeríti a rettegőt, hogy magasabb cél nélkül tengődve még egy napot, még egy csókot, kortyot lopjon magának.

Általánosabb érvényű ez a felismerés annál, amit személyes élmények igazol-

hatnak; Füst Milán mellőzi is legtöbb versében a konkrét tény, a hétköznapi mindenekfeletti érvényességében bízó irodalomfelfogás számára oly fontos adatot. Költészetéből nem könnyű kielemezni, hol élt és mikor, mert az áruló nyomokat, ha voltak is, versei átdolgozása során rendre eltüntette: „A tajtékos lovakat hajszolván véresre verte / S a vad Mura folyó felé kormányozá...” — írta egyik ifjúkori versében, melynek végleges változatából a földrajzi név már hiányzik: „A tajtékos négy állatot mindegyre verte / S a vad folyó felé terelte énekelve...” — bár a négyesfogat képe, ha rejtjeles üzenetként is, hazai élményre, magyar irodalmi előzményekre utal. Költeményeiben arra jár, amerre a hontalan kalandorok, akiknek a nagyvilág az otthona: „Hol domborul a Csendes Óceán... odalenn a Nagy Rabszolga Tónál... a Rocky Mountains / Legyező-formájú záró-szirtjein... az Arany Partok mentén... Mekka felé... Indiában...”. Igaz, a József körúton is, Árpád, Frigyes, Dezső lábanyomát keresve [emlékeztetve Karinthynek ugyancsak a régmúlt ifjúkort ébresztő versére: „Hasztalan keserű becsvágyad Milán, és gyanakodásod / Kutass ki, nem én loptam el vajaskenyered / Valaki más lehetett mindkettőnk tolvaja pajtás / Szervusz neked is Desiré hát mit csináljak / Nem tudtam eljászani a nagy komoly szerepet...”, s egy másikra, amely ugyanúgy egy sorsdöntő pillanatról, felismerésről, a remények összeomlásáról beszél, mint a *Levél a réműletről*, néven nevezve a valóságos okot is: „Készültünk valamire és vártunk valami Meglepetést / Aminőt soha még hinni se mert a világ... S álmodtunk kisededet aki majd megéri ezt a napot / Gyalázatos század, mit tétél mire a kised megszületett / December középe-tájt karácsony előtt tizenhetedikén / Százezer ember hörgött Mazurnál a jeges pocsolyában... Sok-sok év múlva tértem magamhoz egy árokban valahol / ahová dobott a földrengés s elindultam keresni helyem... Keresni a kedvem és hitem és hetyke bizalmam / Hová tettétek mi ez miféle világ lett...”]. Füst Milán költészetében komor és világosság nélküli, melyben nem lobognak színek, ahol a nap „fénykörei” is feketék, s a mezőkről a gyász fehére sandít fel az égre és sötétben telik s mélyen elrejtetik az élet java, a férfikor, mert őszbe s télbe fordult a természet mindörökre és a sűrű ködben a valóság nem több halvány valószínűségnél, amelynek riasztó és fenyegető voltát igazában e bizonytalanság mutatja meg, élővé és érzékivé varázsolva a képzelet teremtette univerzumot. A név sem jelent mást, mint személytelen eszmét, tragikus szerepet, Árpád, Frigyes, Dezső nem Tóth, Karinthy, Kosztolányi, hanem az elrontott teremtés jelképes áldozata, mint Mózes, Jézus, Oidipusz, Trisztán vagy Berengár király, aki a vastag kurváért versengve megöli vetélytársát, a kecskebakot. A legtisztább tragédiába is szegyen vegyül, a komédia észrevétlenül vált át mitikus méretű küzdelembe. Füst számára az átéltszaladás visszaható érvényű, átfogja a teljes emberi történet; senki sem érezte át „nálunk — mondja Kassák — az általános sorsközösséget ilyen intenzíven, végzetserűen”.

Aki ennyi alakban próbálta meg a sorsot, magáról is szól persze néha, mégha énjébe is úgy öltözik be, mint egy mitológiai vagy történelmi szerepbe. Lexikális adatokkal egyező tény azonban kizárólag gyerekkori önmagáról árul el, lélektani magyarázatát adva „a vizionárius lélek és tudatos intellektus” (Kassák) természetrajzának, tehetsége anatómiájának, amely nemcsak szuggesztív világmagyarázatot adni tette képessé, de — ami számára fontosabb volt — a magyarázathoz megteremteni az azt hitelesítő és értelmező világot:

*S mi voltam én is itt? árva fiú!
A sértődöttség vontatott dallamát hagyták rám örökül:
semmi mást!
S miből a zsidónak oly bőven jutott ki minden időben:
gúny és magány: — e kettő volt örökreszem e földön!
Idegen vagyok én itt, idegen nékem ez a Föld s idegen
minden népe!*

Művészete jellemző és egyéni tulajdonságának eredete „saját életrajzától való fokozatos elszakadása — Somlyó György szerint — itt kezdődhetett: apja halálánál, a

korai árvaságnál, s mindannál, ami rákövetkezett". Az *Ádvent* önmagától utálkozó hőse a regény csúcspontján így vall: „— Látja, egész fiatalkorom csupa szenvedés volt, Elnök úr. Még gyerek voltam, mikor meghalt az apám s mi árvák bizony magunkra maradtunk, nem volt, aki törődött volna velünk. S hogy, hogy nem, aztán hát szélnek eresztettek engem is Uram, — Eredj utadra, keresd a szerencséd — mondta nekem egy nagybátyám s minthogy én szófogadó fiú voltam, hát mentem is, útnak eredtem. Ne legyek terhére senkifíának!" Ennyi a kézzelfogható nyersanyag, a költői sors valós expozíciója, amely determinálja írói világát, mint Kronosz lánya, Ananké, a tragédia hőskét.

Módszerét, ennek a természettel és társadalommal bíró fiktív középkornak építőelvét, egy Karinty-paródián tanulmányozhatjuk a legegyszerűbben, melynek Kosztolányi emlékezete sajnos csak két utolsó sorát őrizte meg:

*Míg az úton két fehérhúsú pékné öldöse egymást,
szemben a mészáros tanítá kutyáit okosabb beszédre.*

„Bevallom — kommentálja a töredéket Kosztolányi —, Karinty torzképei közül ma is ezt a két sort becsülöm legtöbbször. Mi minden van elrejtve benne. Mennyire rátapint arra a körmönfont tárgyilagosságra, mely a meseszerűt, a hihetetlen létezőnek tünteti föl, s mennyire él ez a két, céhrendszerhez tartozó fehér pék, aki oly magától értetődően, oly angyalian öldösi egymást az úton, mint ahogy mások virágokat szorgolgatnak, s az a fölöttébb csodálatos mészáros is, aki — mint régi képeken látni — hegyes süvegben, kissé kenetesen, de jóságosan, mutatóujját fölemelve tanítja fölöttébb csodálatos kutyáit »okosabb« beszédre, hiszen az ő kutyái már tudnak beszélni, csak még nem eléggé »okosan«. Ez a veleérzés a torzítás remekműve". Kosztolányi miért veszi vajon biztosra, hogy a két, frissen kelt kenyérhez hasonlatos, telt és fehér pékné céhbéli mester felesége? Miért oly bizonyos Füst Milán minden kritikusa abban, hogy ez az életrajzi tényeket mellőző, valóságelmekben és részletekben mégis annyira gazdag világ középkori, a középkoré? „Mint-ha... a kívülálló művész ravasz, hamiskás stilizálásával vetítené maga köré a középkor világát" — írja Komlós Aladár Füst élete, stílusa irodalmunkban valóban kivételes kettősségének titkát kutatva, betájolva e teremtett voltát stilizáltságával hangsúlyozó világát a történelmi időbe, s meghatározva a nézőpontot, a pozíciót, melynek épp a stilizáltság okán mégis közé a valóságos középkorhoz. De a jelenhez sincs. E furcsa dialektika abból az eltökéltségből ered, hogy a költő nem tud, nem akar a korabeli polgár nyelvén szólni, nevében beszélni; végletekig vivén az undort, amely Adyt arra készíteti, hogy két kurucként vitázzék önmagával. Vers-tanában ugyanez a kettősség lepi meg az olvasót, érthető tehát, hogy formáival annyit bizonytalankodtak kritikusai. 1914-ben Kosztolányi még a „magyar vers libre" megteremtőjeként ünnepli, két évtizeddel később, pályakezdésének huszonötödik évfordulóján mondott beszédében pedig már ezt állítja: „Följegyezték róla, hogy először ő írt magyarul szabad verseket. Ezek a szabad versek mégis zártak, a lehető legkötöttebbek". Schöpflin Aladár szerint „Füst Milán szabad versek költője, nem igen használ rimet-mértéket. Hosszú sorainak azért megvan a dallama: panaszos, szüntelen recitatív, a zsidó temetési énekeket juttatják az ember eszébe bő folyamként ömlő frázisai". *Önvallomás a pálya végén* című esszéjében Füst a kétségekre maga szolgál magyarázattal: „Gyakran olvasom, hogy én voltam az első, aki a szabad verset művelni kezdtem Magyarországon. Egy szót mégiscsak szólanom kell erről is: mert ez merő tévedés, az én verseim soha nem voltak szabad versek, éppen ellenkezőleg, a lehető legkötöttebb formájúak s kezdetől fogva.

Mert igaz ugyan, hogy az összes eddigi, ismert vers-idomoktól elszabadultán írtam verseimet, csakhogy nem azért, hogy valamiféle lendületlen vagy indulatlan, vagy formátlanul lapos prózát nevezzek el verseknek (mint azt annyian tették), éppen ellenkezőleg. Nekem minden mondanivalóm, minden indulatom számára új és szigorú formát kellett kitalálnom, olyat, amelyet az indulat épp akkor követelt, sugalmazott, amelyben tehát a kezdet, emelkedés és lezárás erőteljesen kifejeződik.

Kétségtelen, hogy nem úgy skandalálandók, mint a régi formák versei, hanem csakis úgy, ahogy az indulat menete megköveteli, viszont, ha jól meggondolom, azért java-részt jambikus menetűeknek mondhatók ezek is." A változatosság és a változatosságon belül érvényesülő közös törvényszerűség nem egyénieskedésre törekvő költészet-felfogás eredménye — mert ha eredeti is, nem kivételes, hiszen Ady számtalan strófaszervezet variációjában is jambikus lejtés muzsikál —, hanem a kívülálló nézőpontjával egyező megoldás, a stilizáltságot és a valószerűség meggyőző erejét ötvöző világának adekvát kifejezése, amely valóban oszlopokat döntő indulattal megteremtett mása a korabeli valóságnak. Mert a kívülállás mögött politikai indulatok munkálnak, a költő fülébe „jajszó kiált”, üldözi a „vér szaga”, gyűlöli a világot, hol „csattogó harc hangja dül” s „gyorsan zátonyára fut az ész”, amelyet elfeledett és nem szeret már az Isten sem s elhagyotta a Törvény is. 1920 táján írott versei igazolják Kassák megállapítását: „Én az állandó és tárgyaltalan félelemérzést látom a Füst-versek tartalmi lényegének”, bár a tárgyaltalan jelző a versek mitikus arányúvá fokozott sejtelmes történéseire, érzésvilágára érvényes inkább, mint a mögötte, ha nem is könnyen és vitathatatlanul, de mégiscsak kitapintható élményre. Lírája hitelességét epikába kívánkozó események adják, epikájának az álcázott lírai vallomás ad hitelt.

Advent című regényében egész életét megrázkódtató megrendülését írta ki, mint Móricz a *Légy jó mindhalálig*-ban [„A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommun alatt és után elszennvedett dolgokat. Ezt, tudja, még eddig senkinek ki nem vallottam. Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv és gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelsei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem s lám, az egész világ elfogadta s a gyermek sorsát látták benne”], a könyv 1949-es kiadásának előszavában el is mondja keletkezéstörténetét: „hogy az 1920-as év mely hónapjában írtam, magam sem tudom már pontosan megállapítani (naplóm, feljegyzéseim, sajnos, elvesztek, elégették e szegényeket az ostrom alatt), annyi tény, hogy a Stocker és Surgoth nevű bírák embertelen magatartásának és szörnyű ítéleteinek hatása alatt fogant meg bennem egy háborgó pillanatomban... Mert a szívemhez annyira közelálló forradalmárok oldaláról mégiscsak sokan integettek felém akkoriban, — e nagy világ sokféle részéről érkezett el hozzám egy-egy szó, egy üzenet, egy jeladás, s ez jólesett. Mert hogy magányomban így mégiscsak társakra leltem, ez valamelyest kárpótolt is tehetetlenségemért... Mert mit is akartam én mondani ezzel az *Advent*tal? Lelkem felejthetetlen megrendülését, de mondhatnám úgy is: szakadatlan könnyeimet... Mert rettenetes volt nekem arról értesülnöm, hogy mi zajlik odakinn. És alig is volt valaki, akivel szót lehetett volna váltani erről. S ekkor elhatároztam, hogy a régi hűségéről fogom venni a példát, vagyis példázatot akartam tenni mindazok elé, akik Jézus Krisztus nevében gyakorolták az embertelenséget. S ráébreszteni őket arra, hogy forradalmár áldozataik talántán nem is kisebb ügyért küzdenek, mint a nagy Nazareti valamikor, vagy legalábbis: hogy a szegénység és szenvedés iránti részvét dolgában semmiképp se kell előtte lesütniük a szemüket". Szerencsére, a *Napló* nem veszett el, az 1919. szeptember 1-től 1922. szeptember 30-ig tartó eseményeket elbeszélő fejezetében az *Advent* élményhátterét megvilágító történetet olvashatunk.

Egy átjáróház kapuit váratlanul lezárta a rendőrség s a bennredekettek szaporán ütlegelve terelte össze és az időközben megérkezett román katonák segítségével elhajtotta a megszállók Veres Pálné utcai parancsnokságára. A csoportban véletlenül ott voltak Budapest izraelita hittanárjai is, akik a tanév kezdete lévén, teendőiket megbeszélendő, gyűlést tartottak. A rendőrök és a román katonák agyában rögtön megszületett a vád: a zsidók természetesen a megszálló hadsereg ellen szervezkedő kommunisták. Dolgozott a puskatus, üvöltöztek a pribékek: „pizok, rongy zsidó, a véredet fogom inni!" Folyt az elfogottak kihallgatása, Füst Milán az átácsorgott éjszaka után, másnap estefelé került a nyomozótisztek elé. Egy barátságosnak látszó kapitány átölelte: „ezt az embert szabadon kell bocsátani — mondta s szünetet tartott —

ha mindent megvall... — Mindent megvallok — mondtam — s erre a tisztek felálltak... S be akartak vinni a másik szobába... Ekkor értettem meg, miről van szó s kitört rajtam a hideg verejték... Mert ha nem vall — olvasta-e a hirdetést —, nyolctól tíz évig terjedő fegyház... De hát mit valljak be? — kérdeztem. — Maga az egészen a szervezője — a főbűnös...". A történetet természetesen nem írta bele az *Advent*-be — *Levél a rémületről* című versében is hiába keresnek a konkrét élményt —, csak hideglelős atmoszféráját, „a tárgyaltalan félelemérzést”, a kiszolgáltatottság és tehetetlenség kínját, melytől csak a cselekvés szabadíthatja meg az embert. Nem kulcsregényt írt, hanem példázatot, amelyben a történelmi környezet lehetőségét ad a jelen gondjaival egyező gondok hiteles ábrázolására. Nem egy helyzet időbeli előzményét ábrázolja tehát, mint a történelmi regény általában, hanem a megfelelőjét.

Angliában vagyunk, a 16—17. század fordulóján. Az angol királyság könyörtelen erőszakkal gyarmatosítja az íreket. Nemzeti önállóságuk megszüntetésének a vallási ellentét az ideológiai alibije: az egyedül igaz anglikán egyház nevében katolikus hitükért üldözik őket. Az elnyomást az eretnek tévelygők megtértiséért vívott harcnak álcázzák, az írek pedig önálló nemzeti létük zálogaként védelmezik vallásukat. Füst Milán azért találhatta alkalmasnak ezt a történelmi helyzetet mondanivalója számára, mert az ellenforradalom ugyanilyen ideológiai álarcot öltve küzdött a haladó mozgalmak ellen. Elfogatásának a *Napló*ban leírt történetét így kommentálja: „Vallásos nemzeti elveket csináltak, — összekeverik a keresztényi gondolatot a faji kérdéssel: — s ez a keverék aztán tetszik, ez az elv általánosul... Nem vagyok itthon a saját hazámban...”. Sir Edward sincs otthon. Vallási áhítatba merülve öpreng hónaposzobájában, de amint becsukja bibliáját, rátör a félelem — „Ó, ha tudnák, hogy én is katolikus vagyok!” —, és a rettenetes miatti szégyenérzet. A teáskancsónak támasztott kalácshéj az akasztófa képét idézi fel benne; barátját, Lord Harryst, már kivégezték. Gyorsan előszedi metszeteit, s elálmodozik a 15. századi életképeken... ha ez az elegáns dáma most betoppanna a szobájába, s ő a vállára hajthatná a fejét! Tudja ugyan, hogy félelme indokolatlan, hiszen titkát senki sem sejtí, de álmodozó, minden harctól visszariadó művészlelkére lidércként teleszik rá „az egész világnak ez a bomlott, felfoghatatlan zűrzavara”, melynek természetéről vajmi keveset tud, hiszen nem az okot keresi, csak a miértet, s mint ártatlan bogarat a lámpa fénye, vonzzák azok, akiktől retteg. Sir Edward félelme kényszerétől hajtva, a zűrzavarra magyarázatot keresve, játszik a tűzzel.

Az állókép megmozdul, a fiatalember látogatóba megy a Picadillyre James Freeman ügyvédhez, hogy megismerkedjék a törvényszéki elnökkel, aki barátját halálra ítélte. Nem ismeri a házat, útbaigazítást kér egy lerongyolódott emberkétől, akiben titkos katolikus gyanít. A gyanú beigazolódik: a csavargó bevallja, valóban katolikus, s már el is tűnik az éjszakában. Sir Edward az ismeretlen bátorságától megrendülve és saját gyávasága miatt szégyenkezve lép be az ügyvéd házába. Silány kis figurák ülik körül a kandallót, a hatalom gátlástalan hasznélvezői, akik a konc maradékán csámcsognak. Tisztelettel fogadják, mint előkelő család tagját, de hamar kivészik belőle, hogy befolyásos rokonaival — mint sejtették — valóban nem zavaratlan a kapcsolata. Hogy a kínos témáról elterelje a figyelmet, szóba hozza a csavargót, aki templomgomb-aranyozónak mondta magát. A szobában megfagy a levegő. Az ügyvéd felvilágosítja: Mac Rohummal, az ír függetlenségi mozgalom vezérével találkozott. A jelenet feszültsége fokozódik, s Van Gelden bíró megérkezésével elviselhetetlenné válik — legalábbis Sir Edward számára. Pedig a bíró barátságos, sőt jóindulatú, ha rokonszenvébe a zavart fecsegés, a naiv, már-már leleplező kérdések és kijelentések hallatán vegyül is némi lekezelés. Sir Edwardban a gyűlölet elfogódottsággal, az atyai barát iránti bizalommal keveredik, közben pedig leküzdhetetlenül elhatalmasodik rajta az előérzet, hogy a végzetlen kacérkodik. Még Lord Harrysról és a halálos ítélettel végződő tárgyalásról is kérdezzeti, s az elnök gunyos tárgyilagossággal számol be kettejük nem egyenlő pozícióból folytatott párbajáról. A kérdések hallatán az ügyvéd megvádolja, hogy „más pártállás” vezette közé-

jük, de Van Gelden fölényeskedve veszi védelmébe. Sir Edwardot előnti a hála, „nem, itt már nem szabad alakoskodni tovább: ez a szeretet volt! Áradó, mélységes és nyílt érzés e furcsa idegen iránt, — a barátom gyilkosa iránt!” A bíró sejtí ugyan Sir Edward meggyőződését, de tudja: a tette készületlen kívülről hite, bármilyen igaz is, veszélytelen. A lassú menetű, sokfele ágazó és több irányba világító expozíció az ő kiaknázatlan győzelmével s Sir Edward következmények nélküli vereségével zárul. A regény Sir Edward naplója. Szerencsés megoldás, mert a valomásszerűség hitelesíti a jelennel benső azonosságot tartó történelmi keretet, s az indulatoknak és érzelmeknek az azonosság érzését fokozó viharzását a külső körülmények rajzával jeleníti meg, ezáltal vízióvá emeli; a naplóban természetesen ható kommentárok pedig elmélyítik az olvasóban a meggyőződést, hogy Sir Edward zaklatott megjegyzései lelki állapotáról valójában lírai beszámolók, a csak szimpatizáns, de üldözött barátaiért rettegő s titkon segíteni akaró Füst Miláné. A főhős nem történelmi regény hőseként tipikus figura, hanem mint alterego, mint az ellenforradalom győzelmét követő időszak meghasonlott értelmisége magatartásképlete. A terjedelmes expozíció felvonultatja az összes szereplőt, élőt és holtat, kit azért, hogy a befejezésben fontos szerepet juttasson neki, kit csupán, mert a példa és a példázott helyzet valós ábrázolásához nélkülözhetetlen. Szembekerült már a hatalom megtestesítője, aki visszataszító, mégis figyelmet keltő jelenség, félelmetes ellenfél és szerepének áldozata egyszerre, az üldözöttekkel rokonszenvező néma ellenzék képviselője, s egy szempillantásra felvillan a sorsába tehetetlenül belenyugodni nem tudó tettekre üldözött figurája is.

Sir Edward egy Perchy nevű kocsmatölteléktől értesül Mac Rohum elfogatásáról. Megbizzá, menjen el a tárgyalásra és némi baksis fejében értesítse őt minden mozzanatáról. Az utolsó napon maga megy el a bíróságra, az ítéletet személyesen akarja hallani. Lord Harrys perének nem mert tanúja lenni, mert félt, hogy nem lesz képes végigalakoskodni az ítélethirdetést, most azonban rászánja magát, bár tudja, hogy ez az elhatározás csak „beteg és elkínzott lelkének gyönyörűsége”, ráadásul veszélyes is, nemcsak a maga, de az „ügy” szempontjából is. Végighallgatja Mac Rohum utolsó szavait — „De sose búsuljanak, semmi baj ez; Urak. Én meghalok, de az eszme élni fog!” —, az elnök durva közbevágását — „Éppen eleget tudok... A bíróságnak semmi szüksége további fecsegésre... Megszerkesztjük az ítéletet...” —, majd mikor a bíróság ítélethozatalra vonul vissza, beöködik Van Gelden szobájába. Elfelejtí a halálraszánt ír katolikust, s megkönnyebbült szívvel úgy érzi, mintha régen elhalt apjával találkozónék. Pedig az elnök nem akar szeretetreméltónak látszani, hidegen kijelenti, hogy ítéleteit „megrendelésre” hozza, nem független képviselője a törvénynek, a hatalom jelképeként is csak — szolga. „— És Önt tudja ezt? — kérdeztem elszörnyedve. S megint nem akartam hinni a fülemnek. — Hát olyan ostobának tart Ön engem Baronet?”

Sir Edward viszont valóban az, és vallomást tesz: „én is katolikus vagyok”. Ahogy elhangzott a kijelentés, megnyugszik, megszabadulva az alakoskodás, a félelem nyűgétől, kész vállalni a sorsát, legyen az akár a halál. Nem a hős szerepét játssza: ebben a pillanatban igazán hős. Van Gelden azonban nevet rajta, bár búcsúszavaiban ott rejlik a fenyegetés: „éljen addig is boldogul, Uram... viszontjártásra, Barátom... de okvetlenül — mert tudja meg, én számítok is erre”. Visszamegy a terembe, helyet foglal a pulpituson s felmenti Mac Rohumot.

A befejezést csak a cím magyarázza. Advent az egyházi évnek a karácsony előtti negyedik vasárnaptól szentestéig terjedő időszaka, az adventus domini, a megváltás ideje, a rációval nem magyarázható csodáé. A regény írásakor az író nem reménykedhetett másban, a logikátlannak tetsző befejezésben mégis történelmileg hiteles perspektíva rejlik. Füst Milán bizott nemcsak a jelen és múlt, hanem a jelen és jövő dialektikájában is.